

19. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе // Социолог. исслед. 2001. № 2.
20. Соколова Г. Н. Социально-экономическая ситуация в Беларуси с позиции «культурной травмы» // Социолог. исслед. 2010. № 4.
21. Тощенко Ж. Т. Парадоксальный человек. М., 2001.
22. Титаренко Л. Г. Парадоксальный белорус: противоречия массового сознания // Социология. 2003. № 3.
23. Тощенко Ж. Т. Новые лики деятельности: имитация // Социология. 2013. № 2.
24. Кравченко С. А. Нормальная аномия: контуры концепции // Социолог. исслед. 2014. № 8.

Поступила в редакцию 25.09.2013.

УДК 821(100).09

М. А. ТЫЧЫНА,
ДОКТАР ФІЛАЛАГІЧНЫХ НАВУК (МІНСК)

САЦЫЯЛОГІЯ ЛІТАРАТУРЫ ЯК ЧАСТКА САЦЫЯЛОГІІ ВЕДАЎ: ПРАБЛЕМА ДЭМАРКАЦЫІ МЕЖАЎ

Исследуется положение современной социологии литературы как части социологии знаний в рамках изучения культурной парадигмы. Разрабатываются принципы социологической проблемы рецепции и оценки вариантов, описанных в эксперименте. Формируется концепция развития социологии литературы и подчеркивается современное положение человека как субъекта эстетики в социологии знаний, дается оценка информативной природы литературы и искусства.

Ключевые слова: социология литературы; социология знаний; теоретический аспект; направления и тенденции; коммуникативные стратегии; человек как субъект эстетики; информативная природа литературы.

The state of modern sociology of literature as part of sociology of knowledge is studied within the cultural paradigm; the principles of perception and evaluation of versions described in the experiment are worked out; the conception of development of sociology of literature is formed and the position of man as a subject of esthetics, in sociology knowledge is defined; the information nature of literature and art is given estimation to.

Key words: : sociology of literature, sociology of knowledge, theoretical aspect, directions and tendencies, communicative strategies, man as a subject of esthetics, information nature of literature.

Узаемадзеянне і ўзаемаўплыў сацыяльных і гуманітарных дысцыплін у апошнія дзесяцігоддзі набылі асаблівы статус. Несумненна, на гэты прыкметны ў акадэмічнай і ўніверсітэцкай навуцы працэс не ў апошнюю чаргу ўплываюць і новыя навукова-тэарэтычныя ведаў.

Навідавоку і звалюцыя тэарэтычных падыходаў у сацыялагічных даследаваннях сучаснай беларускай літаратуры. Да глыбока асэнсаванага працэсу ўзаемадзеяння мастацкай літаратуры і грамадскага жыцця далучаецца імкненне асэнсаваць ролю сацыяльнай арганізацыі літаратурнай сістэмы, дзе асаблівае месца займае трыяда: Аўтар – Тэкст – Чытач. Прычым традыцыйнае з часоў еўрапейскага рамантызму ўнікальнае месца ў літаратурна-мастацкім працэсе Аўтара перахоплівае асоба Чытача. І калі раней актуальная сацыялагічная праблематыка зводзілася да гучнай фармулёўкі: «Вялікая Літаратура чакае свайго Вялікага Чытача», то сёння яна патрабуе ўдакладнення: «Вялікі Чытач жыве чаканнем Вялікай Літаратуры».

Асаблівае значэнне ў сучасных умовах набываюць менавіта літаратурныя ведаў, якія яшчэ нядаўна ўспрымаліся як нешта само сабою зразумелае і цалкам даступнае. Прынамсі, паняцце «ведаў» ўжывалася шмат разоў, калі размова закранала сферу навукі, культуры, адукацыі, выхавання. Пры гэтым увагай абмяіналася пытанне: а што наогул азначае слова «ведаў», якое на беларускай мове невыпадкова ўжываецца толькі ў множным ліку як сведчанне рэальна існуючай шматстайнасці відаў сацыяльных і гуманітарных ведаў? Глыбінны аналіз сапраўдных перадумоў узнікнення новых ведаў у галіне сацыялогіі літаратуры дае магчымасць вылучыць тры галоўныя тыпы навуковых падыходаў: філасофска-тэарэтычны, мовазнаўча-літаратуразнаўчы, сацыялагічна-стратэгічны. Сацыялагічны напрамак у сферы літаратуразнаўства

звязваецца са зменамі ўяўленняў пра грамадства, культуру і цывілізацыю, апасродкаванае значэнне літаратуры і важнасць этычных і эстэтычных яе мастацка-вобразных функцый.

Кожнага з нас – тых, хто заспеў водгук гістарычных падзей трагічнага XX ст., і тых, хто адчуў на сабе гарачы подых пачатку XXI ст. – несумненна, хвалюе, што адбываецца ў наш час з навукай, культурай, адукацыяй. Многія з сучаснікаў новага стагоддзя і тысячагоддзя перажываюць глыбокі неспакой пры думцы аб гібелі аграрна-сялянскай цывілізацыі. Калі мець на ўвазе нас, беларусаў, якія востра адчуваюць у сабе наяўнасць «чалавека прыроды», то варта гаварыць пра пачуццё трывогі і прадчуванне магчымай трагедыі, а галоўнае – моцнай занепакоенасці пры думцы аб абсалютнай нявызначанасці шляхоў у блізкую будучыню, дзе блізка сышліся прагрэс і рэгрэс. Менавіта ў сферы навукі, культуры, мовы, літаратуры асабліва назіраецца непрадказальны сваімі вынікамі наступ агрэсіўнай бездухоўнасці. Мы рыхтуем да жыцця «чалавека ведаў», надзеленага багатай інфармацыяй у многіх сферах і пры гэтым прыкметна абыякавага да ведаў духоўнай культуры, без якіх усе астатнія веды губляюць свой сэнс. Аднак менавіта «чалавек культуры» можа адчуваць сябе свабодным у сучасным свеце і практычна ў любую эпоху.

Часам сапраўды ствараецца ўражанне, што чалавек проста стаміўся ад мноства ведаў у розных сферах чалавечага існавання і яго марай становіцца вызваленне ад відавочна празмернага аб'ёму інфармацыі.

На пытанне, што такое прырода гуманітарных ведаў, адказвае аўтар навуковай манаграфіі «Введение в гуманитарную методологию» А. Р. Бермус: «Пачнем з прасцейшага пытання: што такое гуманітарныя веды? Першы адказ – відавочны: гэта веды, якія належаць чалавеку. Але варта ўдакладніць гэтае пытанне: адкуль бяруцца гуманітарныя веды, з чаго яны складаюцца, у якім сэнсе яны належаць чалавеку, – і мы вымушаны задумацца. І адна толькі спроба даць вызначэнне гуманітарным ведам здольная прымусіць нас змоўкнуць. Сапраўды, мы не можам даць адназначнага вызначэння гуманітарным ведам, хоць бы з той прычыны, што вызначэнне фіксуе сукупнасць рысаў або тыпалагічных асаблівасцей, уласцівых пэўнаму аб'екту, якія супрацьстаяць у гэтай якасці ўсім астатнім. Адгэтуль зразумела, што задача вызначэння гуманітарных ведаў роўная трыадзінай задачы апісання ўсяго таго, што мы ведаем; пазнання таго, што застаецца для нас невядомым, і вызначэння мяжы паміж гэтымі сферамі. У той жа час мы можам пункцірна абазначыць асноўныя этапы гісторыі нашай культуры, калі фармаваліся дастаткова магутныя кангламерацыі гуманітарных уяўленняў (своеасаблівых гуманітарных прасторы і сусветы). Зразумела, і тут мы не можам гаварыць пра ўзнаўленне рэальнай гісторыі фармавання сучасных гуманітарных ведаў...» [1, с. 9] (тут і далей пераклад цытат аўтара. – *ред.*).

У нашым навуковым артыкуле разглядаюцца традыцыйна-класічныя і сучасныя філасофска-літаратуразнаўчыя праблемы, якія ўзнікаюць як унутры самой тэорыі літаратуры, так і пры паглыбленні навуковых ведаў у міждысцыплінарны і сацыякультурны кантэкст.

Калі гісторыя літаратуры мае прадметам свайго даследавання мінулае, а літаратурная крытыка жыве пераважна ў сучасным літаратурным працэсе, то тэорыя літаратуры, па-першае, вядзе лінію эстэтычнай эвалюцыі з пункту гледжання мінулага праз пункт гледжання сучаснасці, па-другое, маючы як мінімум два апорныя пункты, здольная правесці прамую лінію ў будучыню. Прынамсі, тэарэтык літаратуры, як і сацыёлаг, абапіраючыся на наяўную сістэму ведаў і зазіраючы па прыродзе свайго светапогляду ў наступнае, надзелены здольнасцю бачыць будучыню. Ён мае магчымасць з пункту гледжання сацыялогіі сучасных літаратуразнаўчых ведаў перачытваць нанова класіку і адкрываць новыя сэнсы ў сучаснай літаратуры, а ў выніку – уяўляць шляхі далейшага духоўнага развіцця сучаснага чалавека, грамадства.

Калектыў аўтараў вучэбнага дапаможніка «Философия науки. Методология и история конкретных наук», маючы на ўвазе і тэарэтычныя веды, зрабіў выснову: навуку варта разглядаць не толькі як сукупнасць тэарэтычных ведаў аб сапраўднасці, але і як асобны від грамадскай духоўнай вытворчасці – вытворчасці аб'ектыўна ісцінных, сістэматызаваных, тэарэтычна распрацаваных ведаў. Навука паўстае як адзінства пазнаваўчай дзейнасці і яе выніку – навуковых ведаў. Яна павінна быць адкрытай не толькі для эмпірычнай інфармацыі, якая непасрэдна адлюстроўвае ўласцівасці і адносіны прыроднага аб'екта, але і для каштоўнасцей і светапоглядных ведаў як звестак аб гістарычных умовах, аб прадстаўленых у культуры метадах і спосабах засваення і разумення аб'ектыўнага свету чалавекам. Важна адзначыць, што калі эмпірычныя веды – гэта адлюстраванне вопыту ў вузкім сэнсе, часцей за ўсё як эксперымента, назірання, то прагнастычныя каштоўнасці і светапоглядныя веды – квінтэсенцыя вопыту ў шырокім сэнсе, як сацыяльна-гістарычнай практыкі, чалавечай дзейнасці ў цэлым [2, с. 5].

Аўтары згаданага вучэбнага дапаможніка справядліва высока ацанілі ролю філасофіі ў развіцці паняццёвага апарату, у стварэнні высокай культуры лагічна-метадалагічных даследаванняў прыродазнаўчых навук. Яны маюць рацыю, і калі адзначаюць, што велізарная сфера ведаў, цесна звязаных з культурай, да гэтага часу не знаходзіць вартага выяўлення ў катэгорыях і прынцыпах тэорыі і метадалогіі пазнання, сацыялогіі літаратуры. Пры гэтым называюцца адкрыцці гуманітарнага ў наступных сферах: пазнаваўчыя і каштоўнасці адносіны чалавека да свету; духоўны вопыт чалавека ў спасціжэнні сэнсу жыцця; праблемы жыцця і смерці, свабоды і адказнасці; гістарычныя тыпы асобы, яе ўзаемаадносіны з культурай, грамадствам; культурна-гістарычныя змены зместу і формы ментальнасці і інш. Філасофскія і гуманітарныя веды суадносяцца між сабой як універсальна-ўсеагульныя і канкрэтна-спецыяльныя веды пра чалавека, яго свет, грамадства і культуру.

У згаданым вучэбным дапаможніку чытаем: «Менавіта сацыяльныя і гуманітарныя навукі надзелены пэўным паняццёвым апаратам, сістэмай абстракцый, якія дазваляюць фіксаваць каштоўнасці кампаненты пазнаваўчай дзейнасці, эфектыўна і карэктна ўключаць сістэму каштоўнасцей арыентацый суб'екта ў метадалогію і тэорыю гісторыка-літаратурных, літаратуразнаўчых і іншых блізкіх да іх абласцей ведаў. Асэнсаванне гэтага вопыту можа істотна ўзбагаціць арсенал эпистэمالогіі, філасофіі пазнання ў цэлым, дапамагчы зразумець, што магчыма тэорыя рэальнага пазнання, якое з'яўляецца культурна-гістарычным працэсам. Менавіта гуманітарныя даследаванні даюць матэрыял для філасофскага асэнсавання такіх феноменаў, як светапоглядныя і культурна-гістарычныя перадумовы розных тэкстаў. Прычым паняцце «тэкст» у такім метадалагічным кантэксце выходзіць за межы літаратуры і плённа працуе ў іншых абласцях ведаў, якія маюць справу з тэкстамі культуры ў цэлым» [2, с. 6].

Мастацтва слова, саступаючы іншым відам мастацтва ў ступені прадметнасці, рэчывнасці, відовішчнасці ўзнаўлення рэальнага свету, валодае пры гэтым менавіта словам. Слову даступна ўсё, што даступна думцы, а думцы, у сваю чаргу, даступныя ўсе сферы рэчаіснасці. Нездарма К. Маркс у свой час назваў мову непасрэднай рэальнасцю думкі. Сусветная мастацкая літаратура неаднаразова за часы свайго існавання даказвала сваю прадказальную моц і сілу ўздзеяння на чалавека і грамадства, а сучасная сацыялогія літаратуры ўпэўнена пацвярджае сказанае.

Філасоф і сацыёлаг У. Л. Абушэнка ў энцыклапедычным артыкуле «Знання», на нашу думку, невыпадкова згадвае сферы культуры: «...для разумення ведаў мае значэнне аналіз узаемаадносінаў спецыялізаванага (навуковага) і штодзённага (звычайнага) узроўня ведаў, распрацаваных перш за ўсё феноменалагічнай філасофіяй і сацыялогіяй, і механізмаў (усебакова

распрацаваных у культурнай антрапалогіі і этнаметадалогіі) узаемаразумення паміж носьбітамі розных сістэм ведаў як унутры адной культуры, так і ў міжкультурных узаемадзеяннях» [3, с. 282–283].

У энцыклапедычным артыкуле «Социология знаний» У. Л. Абушэнка, узнаўляючы гісторыю ўзнікнення гэтай тэарэтычнай вобласці сацыялогіі, якая вывучае сацыяльную прыроду ведаў, сферу пазнаваўчай дзейнасці грамадства, месца і магчымасці сацыялогіі ў гуманітарных ведах, адзначае, што ідэі сацыялогіі ведаў актыўна асімілююцца сацыялогіяй адукацыі і шэрагам тэндэнцый сучаснай педагогікі, кладуцца ў аснову распрацоўкі канкрэтных навучальных, выхаваўчых, сацыялізацыйных тэхналогій. Сацыялогія ведаў цесна пераплятаецца з праблематыкай, прынцыпамі падыходу і метадалогіяй такога напрамку сацыялагічнага аналізу, як сацыялогія культуры... Сацыялогія ведаў, ідучы ад аналізу сістэм ведаў, прыходзіць да аналізу канстытування рэальнасці праз аб'ектывізаваў іх у культуры, а праз апошнюю – таксама і ў схемах, мадэлях, стратэгіях, якія арганізуюць сацыяльнае жыццё. У постструктуралісцкіх і постмадэрнісцкіх сацыялагічных праектах, па сутнасці, адбываецца іх сінтэз на аснове ўвядзення ўяўлення аб знакавай (тэкставай) рэальнасці як адзіна сапраўднай або аб сацыяльнай рэальнасці як квазі-знакавай... Такім чынам, аб сацыялогіі ведаў варта гаварыць не столькі як аб асобным напрамку або сукупнасці пэўных тэорый, колькі як аб асобнай метатэарэтычнай вобласці, якая не ўкладваецца ў традыцыйную сацыялагічную дысцыплінанасць [3, с. 741].

Як адбываўся ў другой палове XIX – пачатку XX ст. у навуцы выхад на метатэарэтычную сацыялогію ведаў, У. Л. Абушэнка апісвае паслядоўна і дастаткова падрабязна ў тым жа энцыклапедычным артыкуле. Менавіта ў гэты час пачаўся крызіс класічнага еўрапейскага рацыяналізму, у аснову якога была пакладзена гнесеалагічная схема суб'ект-аб'ектных адносін. Пазітывізм, як адна з першых спроб пераасэнсавання класічнай спадчыны, «расправіўся» з так званай філасофска-метафізічнай традыцыяй і ўласнай прэтэнзіяй на статус «філасофіі навукі» і супрацьпаставіў ёй менавіта пазітыўныя ведаў, атрыманыя асобнымі спецыяльнымі навукамі з іх знакава-сімвалічнымі сродкамі навуковага мыслення і моўнымі структурамі.

Спадчына Імануіла Канта, прадстаўнікі Марбургскай школы неакантыянства, а таксама Бадэнскай школы значна паўплывалі на станаўленне ідэі сацыялогіі ведаў: грандыёзная па маштабах тэорыя гісторыі і культуры, якая атрымала шырокае распаўсюджванне сярод гуманітарыяў, пастаноўка як першаступеннай задачы трансцэндэнтальнага абгрунтавання ведаў, іх усеагульнага і неабходнага характару; акцэнт на высьвятленні пазнавальных асаблівасцей гістарычнай навукі; тлумачэнне прадмета філасофіі, у аснове якой ляжыць так званая «сусветная праблема», а менавіта – мэта паказаць, якім чынам суб'ект і аб'ект аб'ядноўваюцца ў адзіным разуменні свету, паказаць месца, якое мы займаем у сусвеце; распрацоўка канцэпцыі асобнай прыроды і метадалогіі сацыягуманітарных ведаў, якая выводзіць да аналізу прынцыпаў канструявання аб'ектаў пазнавальных сістэм і іх сувязі з пунктам гледжання суб'ектаў, якія пазнаюць гэтыя аб'екты.

На ідэі сацыялогіі ведаў у першай трэці XX ст. уздзейнічала філасофія жыцця, якая выявіла працэс нарастання ірацыянальнасці грамадскага жыцця, паглыбленне канфліктаў паміж асобай і грамадствам, паглынненне чалавечай індывідуальнасці татальнасцю соцыуму, замах на чалавечую прыроду, яе глыбінныя і адвечныя, як само жыццё, карані. Супрацьпастаўляючы жыццё і розум, пратэстуючы супраць гіпертрафіраванай адцягненасці і абстрактнага рацыяналізму, філасофія жыцця паказала іх няслушнасць перад выклікамі часу і неапраўданасць у звязненні чалавека толькі да разумнага суб'екта, што выявілася ў тагачаснай сістэме ведаў з выкарыстаннем імператыва (паводле Ф. Ніцшэ) волі да ўлады, майстэрства падазронасці, узораў з пункту гледжання сацыялогіі ведаў, аналізу такіх феноменаў, як хлусня, самаабман,

ілюзія і г. д. Важнае месца ў працэсе станаўлення сацыялогіі ведаў мела канцэпцыя гістарыцызму В. Дыльтэя, які сцвярджаў, што любая перспектыва жыццёвага вопыту адносная, а чалавечае мысленне, веды і пазнанне не-пазбежна гістарычныя.

Плённымі для сацыялогіі ведаў, акрамя гістарычнай пастаноўкі Карлам Марксам пытання аб прыродзе мыслення, ведаў і пазнання, варта лічыць марксісцкую ідэю аб ілжывай свядомасці і ідэі практычнага выкарыстання ведаў як сродку пераўтварэння сацыяльнага свету, якія парадзілі не толькі рэвалюцыйны актывізм, але і філасофію практыкі, што стала неад'емнай часткай інтэлектуальнай гісторыі Заходняй Еўропы.

У апошні час у сферы сацыялогіі ведаў вызначыліся новыя перспектывы: пераінтэрпрэтацыя ідэй герменеўтыкі (найперш канфлікта інтэрпрэтацый П. Рыкера), археалогіі ведаў М. Фуко, ідэй дэканструктывізму Ж. Дэрыда, канцэпцыі чытання-пісьма Р. Барта і інш., рызмнага аналізу і шызааналізу Ж. Дэлёза і Ф. Гватары, дыскурсіўнага аналізу (розныя яго варыянты ў пост-структуралізме Т. ван Дэйка), постструктуралісцкай канцэпцыі гіпертэксту і г. д. Перспектыўнымі філосаф называе спробы інтэграцыі ў сацыялогію ведаў ідэй сістэмна-мысследзейнаснай метадалогіі, тэорыю камунікатыўнага дзеяння Ю. Хабермаса, тэорыю поля П. Бурд'е, тэорыю рэфэрэнцый Н. Лумана і інш.

Акрамя вывучэння структуры, развіцця ведаў, неабходна разглядаць іх функцыянаванне ў іншых сферах чалавечай дзейнасці. Тыпалогія ведаў становіцца ўсё больш разгалінаванай і дыферэнцыраванай, гуманітарныя веды вылучаюцца сярод іншых сваёй унікальнасцю і змястоўнасцю. Калі прыродазнаўчыя навукі накіраваны на выпрацоўку аб'ектыўных, сістэмна арганізаваных і абгрунтаваных ведаў пра свет, то мастацкае, міфалагічнае, філасофскае, рэлігійнае спасціжэнне свету адбываецца як узаемадзеянне суб'ектыўнага і аб'ектыўнага, а вобразнае ўзнаўленне падзей абавязкова мае на ўвазе эмацыянальныя адносіны да іх і маральную ацэнку.

Навуковыя веды ўзаемадзеюць з іншымі відамі пазнаваўчай дзейнасці: рэлігійнымі, міфалагічнымі, філасофскімі, мастацкімі, штодзённымі. Філосаф В. С. Сцёпін адзначаў, што, адлюстроўваючы свет у яго аб'ектыўнасці, навука дае толькі адзін са зрэзаў шматстайнасці чалавечага свету. Таму яна не вычэрпвае сабой усёй культуры, а складае толькі адну са сфер, што ўзаемадзеюць з іншымі сферамі культурнай творчасці – мараллю, рэлігіяй, філасофіяй, мастацтвам і г. д. Прыкметы прадметнасці і аб'ектыўнасці ведаў выступаюць важнейшай характарыстыкай навукі, але яна недастатковая для вызначэння яе спецыфікі, паколькі асобныя аб'ектыўныя і прадметныя веды можа даваць і звычайнае пазнанне... У наш час важна арганічнае злучэнне каштоўнасцей навукова-тэхналагічнага мыслення з тымі сацыяльнымі каштоўнасцямі, якія прапануюць мараль, мастацтва, рэлігійнае і філасофскае спасціжэнне свету. Такое злучэнне ўяўляе сабой новы тып рацыянальнасці... Постнекласічная рэальнасць улічвае суаднесенасць ведаў пра аб'ект не толькі са сродкамі, але і з каштоўнасца-мэтавымі структурамі дзейнасці, прадугледжваючы эксплікацыю ўнутрынавуковых каштоўнасцей і іх суаднесенне з сацыяльнымі мэтамі і каштоўнасцямі. У сучаснай постнекласічнай навуцы ўсё большае месца займаюць складаныя, гістарычна развітыя сістэмы, якія ўключаюць у сябе чалавека [3, с. 673–674].

Сярод фактараў, якія вызначаюць сучасны стан тэорыі пазнання, В. С. Сцёпін называе аб'екты сучасных біятэхналогій, у першую чаргу геннай інжынерыі, медыка-біялагічныя аб'екты, буйныя экасістэмы і біясферу ў цэлым, чалавека-машынныя сістэмы, уключаючы штучны інтэлект, сацыяльныя аб'екты і г. д. У шырокім сэнсе сюды, лічыць філосаф, можна аднесці любыя складаныя сінергетычныя сістэмы, узаемадзеянне з якімі ператварае само чалавечае дзеянне ў кампанент сістэмы. Метадалогія даследавання такіх аб'ектаў, дадае В. С. Сцёпін, збліжае прыродазнаўчае і гуманітарнае пазнанне, ствараючы тым самым аснову для іх глыбокай інтэграцыі. Сапраўды,

навука, у тым ліку і літаратуразнаўства, здольная выходзіць за межы кожнага гістарычна пэўнага тыпу жыццёвай практыкі і адкрываць для чалавецтва новыя прадметныя сусветы, якія могуць стаць аб'ектамі практычнага засваення толькі на будучых этапах развіцця цывілізацыі. У прынцыпе, адзначае філосаф, гэтую характарыстыку можна аднесці да любой фундаментальнай навукі.

Фундаментальная навука ў яе акадэмічным і ўніверсітэцкім варыянтах увесь час імкнецца да пашырэння поля назірання і вывучэння свету, асабліва не звяртаючы ўвагу на сучасныя магчымасці яго масавага практычнага засваення. Сюды лёгка і натуральна ўключаецца і славітае «поле літаратуры», адкрывае ў наш час сацыёлагам П. Бурд'е. «Звычайнае пазнанне, – сцвярджае В. С. Сцёпін, – стварае кангламерат ведаў, звестак, прадпісанняў і вераванняў, толькі асобныя фрагменты якіх звязаны паміж сабой. Ісціннасць ведаў правяраецца тут непасрэдна ў наяўнай практыцы, бо веды выбудоўваюцца адносна аб'ектаў, уключаных у працэс вытворчасці і наяўнага сацыяльнага вопыту. Але таму, што навука ўвесь час выходзіць за гэтыя межы, яна толькі часова можа абaperціся на наяўныя формы масавага практычнага засваення аб'ектаў. Ёй патрэбна асобная практыка, з дапамогай якой правяраецца ісціннасць яе ведаў. Такой практыкай становіцца навуковы эксперымент. Частка ведаў непасрэдна правяраецца ў эксперыменце. Астатнія звязваюцца паміж сабой лагічнымі сувязямі, што забяспечвае перанос ісціннасці з аднаго выказвання на другое. У выніку ўзнікаюць уласцівыя навукі характарыстыкі: сістэмная арганізацыя, абгрунтаванасць і доказнасць ведаў» [3, с. 673].

Калі мець на ўвазе літаратуразнаўчыя веды, то яны амаль цалкам правяраюцца ў працэсе мастацкай творчасці, у якой творчы эксперымент займае надзвычай прыкметнае месца, прымяняюцца асобныя сродкі і метады вобразнага мыслення і якая не можа абмяжоўвацца выкарыстаннем толькі штодзённай гутарковай мовы і патрабуе спецыяльнай вобразна-метафарычнай мовы. У гэтым сэнсе меў рацыю У. Маякоўскі, калі сцвярджаў, што паэзія – гэта язда ў невядомае.

Для засваення дакладных і аб'ектыўных ведаў пра навакольны і ўнутраны свет недастаткова толькі працэсу сацыялізацыі – патрабуецца асобнае спецыяльнае навучанне «чалавека ведаў». Акрамя ўсяго, сістэматычная навуковая праца патрабуе засваення сістэмы культурных каштоўнасцей, у выніку чаго «чалавек ведаў» становіцца «чалавекам культуры», бо менавіта ў дыялогу культур нараджаюцца новыя веды, адбываецца іх паступовае накопленне, сцвярджаюцца агульначалавечыя ідэалы. Гэтыя каштоўнасці ўстаноўкі, піша В. С. Сцёпін, ствараюць грунт навуковай этыкі, якая забараняе свядомае скажэнне ісціны ва ўгоду тым ці іншым сацыяльным мэтам і патрабуе пастаянай інавацыйнай дзейнасці, уводзячы забароны на плагіят [3, с. 673].

У працэсе гістарычнага развіцця сацыяльная роля навукі змянялася. Працяглы час навука адстойвала сваё права на фармаванне светапогляду. Ужо ў XIX ст. яна стала вытворчай сілай. А ў XX ст. ператварылася ў сацыяльную сілу і ўплывала на змест, ход і напрамак чалавечай гісторыі. У наш крызісны пераходны час перад чалавецтвам узнікла праблема выбару далейшых стратэгічных напрамкаў руху і станаўлення новага светапогляду.

Філосаф А. Ю. Бабайцаў, у сваю чаргу, сярод асабліва ўплывовых фактараў сучаснай тэорыі пазнання называе даследаванне семіятычнай структуры ведаў і такой эпистэмалагічнай адзінкі, як мова, бо сучаснае пазнанне не можа абмяжоўвацца паўсядзённай мовай і яму неабходна спецыяльная. Разам з даследаваннем навуковых ведаў як асноўнай формы сучасных ведаў філосаф згадвае і асабліваю цікавасць да вывучэння кагнітыўных комплексаў, звязаных з рознымі гістарычнымі і духоўнымі практыкамі, якія выходзяць за межы традыцыйных уяўленняў [3, с. 1266].

Сацыялогія літаратуры, якая мае працяглую гісторыю і набыла формы самастойнай навуковай дысцыпліны, выяўляе свае інавацыйныя магчымасці

не толькі ў існуючай сістэме падрыхтоўкі спецыялістаў, фармаванні даследчых акадэмічных і ўніверсітэцкіх цэнтраў, школ і напрамкаў, але і ў сцвярджэнні статусу ў сацыяльна-культурнай сістэме навукі і складанай структуры беларускага грамадства. Сучасная сацыяльна-гістарычная сітуацыя патрабуе ад сацыялогіі літаратуры вызначэння функцыянальнай ролі і культурнай каштоўнасці літаратурнага працэсу, змястоўнага асэнсавання і інтэрпрэтацыі ўсяго, што адбываецца ў творчым жыцці рэспублікі, рознымі сацыяльнымі групамі, якія па-свойму ўсведамляюць і ацэньваюць існаванне не толькі двух саюзаў пісьменнікаў, але і відавочнае супрацьстаянне такіх натуральных з'яў, як традыцыі і наватарства, творчыя пошукі і фармальнае эксперыментатарства, творчы працэс і кніжны рынак, высокая і масавая літаратура, прадметнае вывучэнне літаратурных тэкстаў і пастаянны маніторынг літаратурна-творчага жыцця, праблема літаратурнай сацыялізацыі і сацыялізацыя праз літаратуру і г. д. З аднаго боку – сацыялагічны аналіз літаратурнага тэксту, а з другога – неабходнасць спалучыць розныя навукова-тэарэтычныя мовы і стылі, кампаненты і падыходы, якія валодаюць самастойнай спецыфікай, у адзінае гарманічнае цэлае, вылучыць у рэальным творчым шматгалоссі голас творцы-«саліста».

У 20-я г. XX ст. сацыялагічнае даследаванне літаратуры адбывалася ў межах сацыялагічнага метаду літаратуры, які ў 1960-я гг. атрымаў злавеснае вызначэнне вульгарнага сацыялагізму і быў вымушаны кампенсавать недастатковасць тагачаснага літаратуразнаўчага аналізу за кошт чыста ідэалагічных, пазалітаратурных сродкаў (сацыяльнае паходжанне аўтара, прыналежнасць да літаратурнай суполкі, палітычныя погляды і г. д.).

Сацыёлаг літаратуры Л. Д. Гудкоў адзначаў: «Прадметам вывучэння прыхільнікаў сацыялагічнага метаду ў літаратуразнаўстве былі сферы значэнняў, з якіх пераймаліся абгрунтаванні розных прычынных дэтэрмінацый літаратурнага феномена. Выкарыстанне падобных семантычных феноменаў у працэдурах літаратуразнаўства служыла сродкам дыстанцыявання ад каштоўнасцей, якія прадвызначаюць эстэтычныя вартасці твора і яго ацэнку, і забяспечвала пашырэнне спектра магчымых пунктаў погляду на твор. У найбольшай ступені падобным сродкам нейтралізацыі карпаратыўных каштоўнасцей літаратуразнаўства быў зварот да некананічнай літаратуры (нізавой, масавай, трывіяльнай). Лічылася, што на гэтым матэрыяле, не абароненым высокай ацэнкай літаратуразнаўства, а значыць, і неадпаведным уяўленню аб арыгінальнай творчасці, г. зн. у літаратуры як быццам неаўтарскай, стэрэатыпнай, клішыраванай (і па сцёртай мове, і па збітых сюжэтных прыцыпах арганізацыі), можна максімальна адэкватна назіраць масавыя, чыста сацыяльныя абставіны (напружанні, ілюзіі, жаданні, каштоўныя ўяўленні). Характарыстыка гэтай літаратуры як неэстэтычнай або эстэтычна непаўнаважнай, забаўляльнай аўтаматычна вяла да прызнання неіндывідуалізаванасці яе вытворчасці, ператварала яе ў нешта нахшталт калектыўнага прадукту, сучаснага міфа або гарадскога эпасу» [4, с. 11–12].

Толькі пазней, у 1960–70-я гг., адзначае сацыёлаг літаратуры Л. Д. Гудкоў, сістэматычнае вывучэнне літаратуры 1920-х гг., апісанне яе формаў, тыповых асаблівасцей пабудовы, сферы распаўсюджвання, ідэалагічных і культурных каштоўнасцей выявіла, што масавая літаратура – гэта не прадметная вобласць, не літаратура пэўнага эстэтычнага тыпу, якая валодае сваімі канструктыўнымі і стылістычнымі асаблівасцямі, а даследчая праблема, якая патрабуе аналізу ідэалогіі высокай літаратуры, даследавання групавых каштоўнасцей літаратуразнаўцаў, якія маркіруюць яе тэматычную своеасаблівасць як чыста эстэтычную... Не існуе спецыфічных жанравых, канструктыўных і стылістычных асаблівасцей твораў, аднесеных да нізавой славынасці. Наадварот, нярэдка фіксуюцца парадаксальнасць і адноснасць крытэрыяў ацэнкі твораў: тое, што лічылася высокім і сапраўдным, з часам становілася збітым і трывіяльным, сыходзіла да дзіцячага і масавага чытання,

і наадварот, тое, што прызнавалася сучаснікамі малакаштоўным, стала адносіцца да сапраўднай літаратуры [4, с. 12–13].

Так, вывучэнне малакаштоўнай літаратуры дазволіла пашырыць сферы выкарыстання сацыялагічнага аналізу да твораў класічнай і высокай літаратуры. Сацыялогія літаратуры з часам была арыентавана на праблемы, якія ставіла літаратурная навука, а іменна – на пазнанне грамадства ў літаратуры. Даныя сацыялагічнага аналізу дапаўняліся пазатэкставай інфармацыяй (біяграфія пісьменніка, творчыя маніфесты, перапіска і г. д.).

Беларускае літаратуразнаўства другой паловы XX ст. досыць хутка і надзейна засвоіла эстэтычны, параўнальна-літаратурны і тыпалагічны метады навуковага аналізу літаратурных тэкстаў. Кантэнт-аналіз – тэарэтычнае паняцце, якое ўвайшло ва ўжытак толькі ў канцы XX ст., прывабіла беларускіх літаратуразнаўцаў сваёй замежнай назвай, а насамрэч вывучэнне зместу літаратурнага твора заўсёды лічылася галоўным прыярытэтам літаратурнай навукі. Дакладнасць мастацкай літаратуры, як індикатара стану грамадства і культуры, у розныя перыяды гісторыі або выклікала захапленне, або, наадварот, падвяргалася сумненню. Сацыялогія літаратуры ў апошні час пацвярджае існаванне ўнікальных магчымасцей мастацкай літаратуры, якія не толькі адлюстроўваюць рэчаіснасць, але і дакладна выяўляюць галоўныя тэндэнцыі грамадскага жыцця, а таксама дастаткова ўпэўнена прадказваюць інавацыйныя стратэгіі руху наперад. Можна сцвярджаць з аднолькавай упэўненасцю, што існуе не толькі небяспека некантралюемага вывадзення духу часу з сучаснага літаратурнага твора, але і моцнае спадзяванне на прарочую сілу творчага ўяўлення літаратурнага генія, тым больш што час гэта пацвярджае. І, відаць, не для прыгожага слова знакаміты Альберт Эйнштэйн аднойчы, маючы на ўвазе адкрыццё тэорыі адноснасці, выказаўся, што Ф. Дастаеўскі даў яму больш, чым К. Гаўс. Менавіта ён з яго прарочым дарам найярчэй выявіў шляхі развіцця чалавечай думкі ў XX ст.

Сацыёлаг М. Эльбрэхт пісаў: «Тэорыя не толькі не бескарысная, але неабходная для больш агульных даследаванняў... Калі літаратура і адлюстроўвае нешта сацыяльнае, то яна ў роўнай ступені ўмацоўвае і сцвярджае культурныя нормы, устаноўкі і вераванні... Інакш кажучы, яна хутчэй адлюстроўвае культурныя нормы, як лічыў Піцірым Сарокін, чым грамадства» [5, с. 425–427]. Філософ Фрыдрых Ніцшэ ў свой час афарыстычна выказаўся, што эстэтыка – этыка будучыні.

Гістарычны працэс станаўлення тэарэтыка-метадалагічнага аналізу ў сацыялагічных даследаваннях літаратуры (XVIII ст. – пачатак XXI ст.) сведчыць не толькі аб руйнаванні адназначнасці культурных норм, якія прадвызначалі прыроўніванне літаратурнага сацыяльнаму, але і аб сцвярджанні высокай літаратуры, асабліва калі мець на ўвазе руйнаванне непрабівальнай мяжы з забаўляльнай літаратурай. Сацыёлагі літаратуры ў выніку сваіх тэарэтычных і эмпірычных даследаванняў прыйшлі да важнай высновы аб недастатковасці прыпісвання мастацкай літаратуры толькі аднаго функцыянальнага прызначэння ў сацыяльнай сістэме. Нават прапанаваных у свой час сямі функцый сацыялагічнага даследавання літаратуры – рэцэптыўная, рэфлексійная, ідэалагічная, камунікатыўная, нарматыўная, актывізуючая, рэвалюцыйная – недастаткова з-за відавочнай рацыяналізацыі дзеючых культурных нормаў ідэалогіі літаратуры, якая жорстка акрэслівае мяжу сацыялогіі ў вырашэнні пастаўленых ёю задач.

Менавіта ў такіх памежных класіфікацыях, адзначае Л. Д. Гудкоў, становіцца відавочнай страта прадметнага характару пазнання ў сацыялогіі. У працэсе рацыяналізацыі з апісання рэальных абставін існавання літаратуры акцэнт пераносіцца на спосаб яе тлумачэння, дакладней, норму падобнага тлумачэння, якая фіксуецца ў яе ўсеагульнасці і ўніверсальнасці, што можа мець месца толькі пры пастаяннай дыферэнцыяцыі спецыялізаваных груп з прызнаным культурным аўтарытэтам [4, с. 28–29].

Тут адбываецца працэс разыходжання паміж сацыялогіяй літаратуры і сацыяльнай філасофіяй, а таксама сацыяльнай крытыкай літаратуры, якая выяўляе сацыяльнае значэнне літаратурнага твора, ацэньвае сацыяльныя абставіны як прадмет літаратурнага паказу, – так званая сацыялагізуемая эстэтыка з яе ацэнкай літаратуры як сацыяльнай рэальнасці і адмаўленнем эстэтычнага значэння творчасці.

Тэарэтычным выхадам з гэтай выдавочнай абмежаванасці сацыёлагі літаратуры А. Зільберман, Х. Н. Фюген, У. Йегі, К. Эйбл, Р. Эскарпі лічылі ідэю сацыяльнага дзеяння. Прыкладзеная да шматстайных аспектаў сацыяльнага існавання мастацкай літаратуры (вытворчасці, рэцэпцыі, ацэнкі, распаўсюджвання сярод масавага чытача), названая ідэя прадвызначае магчымасць пераходу да іншых памежных сфер гуманітарыстыкі (сацыяльнай гісторыі, культуралогіі, гісторыі ідэй).

«Толькі пераходзячы да аналізу літаратурнага твора як сістэмы сувязей і адносін індывіда да індывіда, індывіда да групы і групы да грамадства і свайго часу, – адзначаў А. Зільберман, – можна ажыццявіць пераход ад мікрасацыялагічнага падыходу да макрасацыялагічнага, аналізаваць сродкамі сацыялогіі літаратуры ў форме сацыяльнага ўзаемадзеяння як найдрабнейшыя, даступныя назіранню сацыяльныя адзінкі – сацыяльныя ўзаемаадносіны дзвюх асоб, так і самыя буйныя, а менавіта – сацыяльныя сістэмы» [6, XII. 111 S.]. Ці не ў гэтым урэшце і заключаецца метадалагічнае значэнне прынцыпу сацыяльнага дзеяння?

Сацыяльнае дзеянне мае на мэце арыентацыю на «другога» (*alter ego*) і, натуральна, улічвае яго рэакцыю і чаканні, у выніку чаго ўзнікаюць элементы ўзаемаразумення і множацца элементы агульнай культуры. Аднак толькі аднаго ўзаемаўзгодненага разумення сітуацыі, якую дастаткова ўсвядомлена выбудоўвае і ацэньвае сацыёлаг, абапіраючыся на традыцыйна распрацаваны аўтарам сюжэт мастацкага твора, недастаткова, каб пераадолець ужо надзейна зафіксаваныя межы сацыяльнага дзеяння, а тым больш, вызначыць яго магчымую перспектыву.

«Складанасць у тым, – адзначаў Л. Д. Гудкоў, – што вызначэнне эстэтычнага дзеяння як афектыўнага, экспрэсіўнага, якое выклікае ў рэцыпіенце перажыванні, г. зн. як унікальнага псіхалагічнага працэсу, перашкаджае магчымасці яго атаясамлення з іншымі дзеяннямі. Тым не менш суб'ектыўная няпэўнасць і сэнсавая шматзначнасць чытацкага афекта не тоесная ўнікальнасці і ірацыянальнасці тэксту. Сацыёлага цікавяць найперш сэнсавыя структуры афектыўных паводзін, лагічныя абгрунтаванні паводзін, якія не павінны быць змешаны з псіхалагічным працэсам перажывання. Распрацоўкі праблематыкі сімвалістычных сістэм сацыяльнага дзеяння ў сацыялогіі разумення і культуралогіі (ідэі Г. Зімеля, А. Шуца, К. Бёрка і інш.) адкрылі за эмацыянальна-псіхалагічнымі станамі лагічныя сэнсавыя канструкцыі ўзаемадзеяння, рэдуцыраваныя да генералізаваных каштоўнасных значэнняў» [4, с. 31–32].

Сацыялогія літаратуры другой паловы XX ст. шукала і знаходзіла выхад з тупіковай сітуацыі ў распрацоўках сацыякамунікатыўнай эстэтыкі, заснавальнікам якой быў ідэолаг постіндустрыяльнай культуры А. Моль, яго праца «Сацыядынаміка культуры» выкарыстоўвалася ў 1970-я гг. у асяроддзі акадэмічных тэарэтыкаў беларускай літаратуры (І. Д. Ралько, І. І. Шпакоўскі, А. К. Кабаковіч). А. Моль сцвярджаў, што на змену гуманітарнай канцэпцыі культуры прыйшла канцэпцыя мазаічнай культуры, якая адпавядае эпосе сродкаў масавай камунікацыі. Згодна з гэтай канцэпцыяй, культура сучаснага чалавека – прадукт хаатычнай плыні выпадковых звестак, рэштаў ведаў, ацэнак і ідэй. Наяўны запас ведаў дзейнічае на працягу 10–15 гадоў (у канцы XX ст. ужо 5 гадоў), рост аб'ёму ведаў падвойваецца на працягу наступнага пяцігоддзя-дзесяцігоддзя, у выніку чаго адбываецца інфармацыйны выбух (пра які ў пачатку 1990-х гг. пісаў Ю. М. Лотман у навуковым даследаванні «Культура і выбух»).

Пра інфармацыйны выбух, калі мець на ўвазе не толькі сферу літаратуразнаўства, гаварылі і іншыя даследчыкі. Сацыёлаг М. Маклюэн, напрыклад, лічыў, што змест культуры абумоўліваюць СМІ. Сацыякамунікатыўная канцэпцыя эстэтыкі высока ацэньвае інфарматыўную прыроду мастацтва, аднак яе абсалютызацыя «зацямяе» магчымасці эстэтычных і іншых падыходаў.

У 1970-я гг. у асяроддзі беларускіх літаратуразнаўцаў карысталася павышанай увагай тэорыя сацыяльных роляў, у выніку чаго ўзнікла і вызначэнне асобнага літаратурнага жанра пад назваю «ролевы верш» (І. І. Шпакоўскі, А. К. Кабаковіч і інш.). Ролевы падыход, згадваў Л. Д. Гудкоў, у значнай частцы даследаванняў інтэрпрэтаваў літаратуру ў катэгорыях падтрымкі нарматыўнага парадку, сацыяльнага статус-кво або элементаў сістэмы сацыяльнага кантролю [4, с. 32].

У апошняй трэці XX ст. як частка сацыялогіі літаратуры выкарыстоўвалася герменеўтыка, што грунтоўна вывучала літаратурныя тэксты на фоне гістарычнай сітуацыі, у якой яны ўзніклі. Агульная рыса шматстайных навуковых школ герменеўтыкі выяўлялася, на думку эстэтыка і тэарэтыка літаратуры Ю. Б. Борава, у недаверы да непасрэдных сведчанняў свядомасці, да аб'яўленага Р. Дэкартам прынцыпа непасрэднай праўдзівасці самасвядомасці і зварота да ўскосных сведчанняў пра жыццё свядомасці, якія ўвасабляюцца не столькі ў логіцы, колькі ў мове [7, с. 94].

Выкарыстаны герменеўтыкай даследчы падыход падтрыманы рэцэптыўнай эстэтыкай, якая ў канцы XX і пачатку XXI ст. прыцягнула ўвагу беларускіх сацыёлагаў літаратуры. Рэцэптыўная эстэтыка цікавіцца не толькі творчым працэсам узнікнення літаратурнага тэксту, найперш – працэсам яго мастацкага ўспрымання. Мастацкі твор, паводле разумення Р. Барта, заўсёды роўны самому сабе, у той час як мастацкі тэкст, калі мець на ўвазе яго змест, змяняецца ў выніку актыўнай дзейнасці чытача, які гэты змест інтэрпрэтуе ў адпаведнасці з асабістым жыццёвым вопытам, культурным узроўнем, уяўленнем пра тое, якім павінен быць мастацкі тэкст і як ён мусіць улічваць чытацкія прыярытэты.

«Сэнс твора, – пісаў Ю. Б. Бораў, – нараджаецца ў акце рэцэпцыі і таму гістарычна зменлівы і залежыць ад эпохі, ад індывідуальнасці ўспрымальніка і яго прыналежнасці да той ці іншай рэцэптыўнай групы. Інакш кажучы, вопыт чытача мае тры найважнейшыя характарыстыкі: гістарычную, групуавую і індывідуальную. Імі вызначаецца не толькі сэнс, але і сам анталагічны статус твора. Гістарычная зменлівасць сэнсу і анталагічнага статусу твора – заканамернасць мастацкага працэсу» [7, с. 362].

Такім чынам, рэцэптыўная эстэтыка, як і літаратурныя веды, і эстэтычныя формы, дае магчымасць сацыялогіі літаратуры звязаць паняцце Аўтара і Чытача, твор і тэкст, змест і сэнс, эстэтыку і этыку са шматлікімі сацыяльнымі групамі нашага грамадства, улічыць іх калектыўныя і індывідуальныя запатрабаванні, адносіны да культуры, мастацтва і літаратуры. Далейшыя інавацыйныя стратэгіі сацыялогіі літаратуры, на нашу думку, цесна звязаны з вывучэннем мовы мастацкай літаратуры пры дапамозе сацыялагічных сродкаў.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

1. Бермус А. Н. Введение в гуманитарную методологию. М., 2007.
2. Философия науки. Методология и история конкретных наук. М., 2007.
3. Всемирная энциклопедия. Философия. М. ; Минск, 2001.
4. Проблемы социологии литературы за рубежом: сборник обзоров и рефератов. М., 1983.
5. Albrecht M. C. The relationship of literature and society // Amer. j. of sociology. 1954. Vol. 59, № 5.
6. Silberman A. Empirische Kunstsoziologie: eine Einf. mit komment. Bibliogr. Stuttgart, 1973.
7. Боров Ю. Б. Эстетика. Теория литературы. Энциклопедический словарь терминов. М., 2003.

Паступіў у рэдакцыю 02.08.2014.